

İngiltere ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında İran Siyaseti (1914-1925)

The Iranian Politics of Britain and Russia During and After World War I (1914-1925)

Yılmaz KARADENİZ*

Öz

İran, tarih boyunca üzerinde bulunduğu stratejik konumu ve sahip olduğu yeraltı kaynakları sebebiyle emperyalist devletlerin dikkatini çekmiştir. 19. asrın son yarısından itibaren de İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sömürgeci siyasetine maruz kalmıştır. Özellikle 20. asrın başında nüfuzunu İran'da hissettiren İngiltere, aynı topraklarda hedefleri olan Rusya'nın Hindistan güzergâhına sarkmaması ve Fars Körfezi'ne ulaşmaması için bütün diplomatik manevraları devreye sokmuştur. İngiltere, Rusya'nın masa başında oyalanması, İran'ın kuzeydeki topraklarını işgal etmesi ile yetinmesi siyasetinde başarılı olmuştur. Kaçar idaresinin başlarında Fethali Şah döneminde kuzeydeki toprakların işgali ile başlayan İran-Rus Savaşlarının güneye sıçramaması için arabulucu rolü oynamış, bu rolü neticesinde iki devlet arasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla İran'ın ağır savaş tazminatına mahkûm ettirilmesini sağlamıştır. Rusya'ya ödenecek tazminat, mali açıdan İngiliz nüfuzunun kurulmasını kolaylaştırmış, işgal edilen toprakların Rusya'da kalması ise bu devleti durdurmuştur. İran'ı I. Dünya Savaşı öncesinde kendi nüfuz bölgesi olarak gören İngiltere, bir yandan Kaçar idaresini de yıpratarak adım adım hedefine doğru ilerlemiştir. Rusya ise bu hedefin içerisinde rol almak suretiyle İran üzerindeki yayılmacı siyasetini ortaya koymuştur. Çalışmamızda adı geçen iki sömürgeci ülkenin İran'da gerçekleştirdikleri işgali, İngiltere'nin savaş sırasında temel gıda maddelerini stoklamasıyla ortaya çıkan kıtlık ve toplu ölümlere nasıl sebep olduğunu, Sovyetler Birliği'nin sosyalist ihtilal ile savaştan çekilmesiyle İran'da ortaya çıkan durumu vermeye çalışacağız. Sovyetler Birliği'nin İran siyaseti ve İngiltere'nin diplomatik hamleleri ile bu siyasetin etkisiz hale getirilmesi, Kaçar idaresinde sıkça gerçekleşen hükümet değişiklikleri ekseninde ele alınacaktır. Savaş sonrasında imzalanan İran-İngiltere Anlaşması ile bağımsızlığın elden çıkışı ve Rıza Mirpençe'nin niçin iktidara getirildiğini dönemin kaynakları doğrultusunda ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İran, İngiltere, Rusya, I. Dünya Savaşı

Abstract

Iran has attracted the attention of imperialist states due to its strategic location and underground resources throughout history. Since the last half of the 19th century, it has been exposed to the colonial policy of Britain, Russia and France. In particular, at the beginning of the 20th century, Britain, which made its influence felt in Iran, put into action all diplomatic maneuvers so that Russia, which had its targets in the same lands, did not stray from the route of India and did not reach the Persian Gulf. Britain was successful in its policy of keeping Russia busy at the desk and content with Iran's occupation of its northern lands. At the beginning of the Qajar administration, he played a mediator role to prevent the Iranian-Russian Wars, which started with the occupation of the northern lands during the reign of Fethali Shah, from spreading to the south, and as a result of this role, he ensured that Iran was sentenced to heavy war compensation with the Gulistan and Turkmençay agreements signed between the two states. The compensation to be paid to Russia facilitated the establishment of British influence financially, and the fact that the occupied lands remained in Russia stopped this state. Seeing Iran as its own sphere of influence before the First World War, Britain, on the other hand, wore down the Qajar administration and moved towards its goal step by step. Russia, on the other hand, has revealed its expansionist policy on Iran by taking a role in this goal. In our study, we will try to give the occupation of the two colonial countries mentioned in Iran, how the British stockpiled basic foodstuffs during the war caused famine and mass deaths, and the situation that emerged in Iran after the Soviet Union's withdrawal from the war with the socialist revolution. The Soviet Union's Iran policy and Britain's diplomatic moves and the neutralization of this policy will be discussed in the context of frequent government changes in the Qajar administration. We will try to reveal the loss of independence with the Iran-British Agreement signed after the war and why Rıza Mirpençe was brought to power in line with the sources of the period.

Keywords: Iran, Britain, Russia, World War I

* Prof. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yilmazkaradeniz44@hotmail.com / ORCID: [0000-0001-6471-1280](https://orcid.org/0000-0001-6471-1280)

Extended Summary

The border changes that occurred in the lands under the rule of the Ottoman Empire after the First World War, the establishment of the State of Israel in Palestine and the exploitation of Iranian oil by western companies, especially Britain, show that the course of the war over time focused on Iran and the Ottoman Empire. In this case, it should not be overlooked that Britain and Russia chose Iran and the Ottoman Empire, whose lands they had divided among themselves, as their primary target, with the agreements they signed before the war. Considering the westernization process initiated in the same period in both states, the privileges given to foreigners, the constitutionalism declared for the parliamentary regime, and the fact that the two states declared that they would remain neutral, they were dragged into the war later reveals that this is not a remote possibility. After the war, the lands belonging to the Ottoman Empire in the Arabian Peninsula and the Middle East were occupied and bordered with Anatolia, the British Foreign Minister Balfour declared that the establishment of a State of Israel in the Palestinian lands would be supported, and after the occupation of Iran, a military coup led the Pahlavis. power should also be considered.

In 1914, when the First World War broke out, Ahmad Shah, who was old enough to be called a child, was placed on the throne of Iran and the government administration was in the hands of Nasırlümük Karagözlü, the regent of the shah. During this period, Iran had been occupied by the Russians and the British and faced a bloc of states that went to war as rivals around it. Although Iran officially declared its neutrality before the war started, it was drawn into the war and its lands were occupied by the two mentioned states (Meşkur, 1366, p. 377). Britain, which did not want to lose its commercial interests and influence in the Persian Gulf to Germany, wanted Iran to be dragged into a war environment gradually, by keeping quiet about the invasions of its ally Russia in the north. Ahmad Shah's declaring that they would remain neutral in his speech in the parliament and the grand vizier's statement in the same direction could not keep the country away from the war environment (Avery, 1363, pp. 343-345). Because, towards the end of the Qajar administration, the constitutional governments that were brought to power against the symbolic power of Ahmed Shah and that changed frequently, could not get rid of the British influence, and the conflicts between the governments and the members of the parliament gradually increased.

The Democratic Party (Salihi, 1385, pp. 109-129) in the Iranian parliament, disregarding neutrality, took a stand on the side of Germany to enter the war. As a reason, he argued that if they entered the war with the Ottoman Empire and Germany, they would be victorious and that they would be able to get rid of the British and Russian exploitation (Mohdevi, 1381, p. 343). Moderates in the parliament, on the other hand, argued that Iran was weak militarily and financially, and therefore could not bear the burden of war, and argued that it should remain neutral (İttihadiye, 1375, p. 67). However, with the effect of Germany's propaganda to draw Iran into the war, the scholars of Karbala and Najaf issued a jihad fatwa (Rahimi, 1985, p. 163). Despite these fatwas, the government preferred to remain neutral (Ruzname-i Haver, 1333, p. 2). The fact that Iran declared that it would remain neutral in the war and that a large part of the Iranian army consisted of Kazakh soldiers under the control of Russian officers were also effective. Using them in a war against Russia was not considered a very smart move. In addition, the Southern Gendarmerie, which was formed by the British from the tribal forces in the south, was not trusted much because they were inclined towards Germany under the influence of the Swedish officers (Şemim, 1379, p. 584).

With the provocation of the tribes against Britain and Russia by the German spies operating in the southern regions of Iran, the arrival of the gendarmerie units from Basra towards the interior ended the neutrality of Iran (İttihadiye, 1375, p. 68). Germany's attempt to draw Iran into the war on its side and its anti-British policy in the Persian Gulf prompted

Britain and Russia to act. Russia expanded the occupation in Iran by reinforcing its northern forces against German influence, while Britain reinforced its armies in Persia, Khuzestan and the Persian Gulf with the soldiers it brought from India and other colonies, as well as provoking the Arabs here for rebellion (Şemim, 1379, p. 584).

The Iranian treasury, on which the Gendarmerie, which was formed by the Gendarmerie, formed by the tribal forces in the region to ensure the safety of the oil in the south of Iran, received a salary, was under the control of the Belgian Naus and under the British influence (Safai, 1352, p. 36). Britain did not want to pay a salary to this military unit, which did not have good thoughts towards them and took action for the struggle. Benefiting from this, Iranian officers such as Muhammed Taki and Mesud Khan systematized the struggle against foreigners by emphasizing the sense of nationalism (Rızai, 1363, IV, p. 204). However, there is a constant change of government internally.

It had a negative impact on the struggle. Therefore, the fate of the country was left to the sacrifice of the nation. The Iranian people, who resisted the invasion of Russia in the north and the invasion of Britain in the south, did not give up the struggle to save their homeland from the occupation, despite all the economic difficulties. In the south, Reisali Dilvari gave great struggles against the British occupation (Sipih, 1399, pp. 77-80). It is possible to say that the hatred of the Iranian people towards the British during this period was greater than the hatred they felt towards Russia and that the people did not forget the 1907 partition agreement, Russian Foreign Minister Izvolsky and British Ambassador Arthur Nicolson, who met secretly in St. they signed an agreement based on the sharing of their lands between the two states (Karadeniz, 2017, pp. 222-236).

In 1907, Russia and Britain signed an agreement dividing Iran into two after solving the problems that caused problems between them in Asia. According to this agreement, Russia occupied the northern regions of the country, while Britain occupied the southern provinces of Iran. One of the reasons that pushed the two states to agree was that they wanted to be on the same side against Germany. On the other hand, Russia ceased to be a threat to India with this agreement (Haas, 1946, p. 38).

There were three important reasons why the Democratic Party in the Iranian parliament had a positive view of German politics before the war started. The first was that the Ottoman Empire entered the war on the side of Germany. It was thought that it would be effective as the feeling of Iranians who belong to the same religion as the Ottomans, and that their enemies sided with their enemies. In the second, the Iranian national forces argued that the war against Britain and Russia would be won with weapons and ammunition from Germany (Avery, 1363, pp. 349-352). Third, the Swedish officers leading the gendarmerie forces in the south turned this unit into a pro-German unit over time, and about 8,000 Cossack soldiers no longer considered Russian interests (Şemim 1379, p. 586). Germany's increasing cooperation activities in Iran day by day also made it easier to reach the target. German Nidermayer and Wassmus, who came to the region in 1915, tried to arm the Iranian people and ensure their cooperation with the Ottoman forces (Atabaki, 2010, pp.45-128).

Wassmus, who was sent to Iran by Germany before the war, managed to lure the tribes and tribes in the region to Germany's side during this mission by bribing and persuading them. After the First World War began, Wassmus operated in Shushtar with a small German unit and Indian groups that had rebelled against the British and spent a large amount of money to attract the tribes to his side (Tahiri, 1356, p. 148). Although he was captured by the pro-British natives in the Bushir region, he escaped. The British Indian soldiers got into a difficult situation with the counter activities of Wassmus in Persia. Wassmus organized rebellions against the British in Fars Province. The fact that the Iranian administrator in Shiraz,

Muhbirussaltana, was educated in Berlin and was a supporter of Germany made his job easier. The fact that the gendarmerie units acted together with Germany enabled these units under the command of Lunderberg to fight in Buşir and Shiraz by obtaining a large number of ammunition (Kayabalı-Arslanoğlu, 1990, p. 241).

Benefiting from the internal conflicts and political turmoil in the parliament as a result of the activities of the Germans in Iran, the Democrats and Sayyid Hasan Takizade in Berlin insisted on opening a front against Russia and Britain (Takizade, 1390, p. 181-184). Russia sent an army of 8,000 people to Kazvin when their desire to enter the war on the side of Germany intensified, and this army later moved to Tehran with the help of the British (İttihadiye, 1375, p. 68). Prime Minister Mirza Hasan secretly met with the Democrat Party dignitaries and discussed what strategy they would use in the face of the impending danger. Meanwhile, some members of the assembly went to the city of Kum with military units belonging to the national forces. They declared jihad against the British and Russians through the National Defense Committee they established in Kum (Meşkur, 1366, p. 377). Committee members brought forward the shah's departure from Tehran and the transfer of the capital to Isfahan (Şemim, 1379, p. 588).

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki topraklarda meydana gelen sınır değişiklikleri, Filistin'de İsrail Devleti'nin kurulma sürecine girmesi ve İran petrolünün İngiltere başta olmak üzere batılı şirketler tarafından sömürülmesi, savaşın seyrinin zamanla İran ve Osmanlı Devleti üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Bu durumda İngiltere ve Rusya'nın savaş öncesinde imzaladıkları anlaşmalar ile topraklarını aralarında taksim ettikleri İran ve Osmanlı Devleti'ni öncelikli hedef olarak seçtikleri hususunu gözden kaçırmamak gerekir. Her iki devlette aynı dönemde başlatılan batılılaşma süreci, yabancılara verilen imtiyazlar, parlamentolu rejim için ilan edilen meşrutiyetler ve iki devlet tarafsız kalacaklarını ilan ettikleri halde daha sonra savaşın içerisine sürüklenmeleri düşünüldüğünde bunun uzak bir ihtimal olmadığını ortaya koymaktadır. Savaş sonrasında Arap Yarımadası ve Ortadoğu'da Osmanlı Devleti'ne ait topraklar işgal edilip Anadolu ile sınırlandırılması, Filistin topraklarında bir İsrail Devleti'nin kurulmasına İngiltere'nin destek vereceğinin Dışişleri Bakanı Balfour tarafından ilan edilmesi ve İran'ın işgalinden sonra bir askeri darbe ile Pehlevilerin iktidara getirilmesi de düşünülmelidir.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914'te İngiltere ve Rusya'nın işgalinde olan İran, çocuk denilecek yaşta Ahmed Şah ve şahın naibi Nasırülmülk Karagözü idaresinde, birbirine rakip devletler bloğuyla karşılaşmıştı. Şah, savaşın başlarında ülkesinin tarafsızlığını mecliste resmen ilan etmişse de savaşın içine çekilmiş, toprakları da adı geçen iki devletin işgaline uğramıştı (Meşkur, 1366, s. 377). İran'daki menfaatlerini Almanya'ya kaptırmak istemeyen İngiltere, Rusya'nın kuzeydeki işgallere ses çıkarmayarak İran'ın savaş ortamına sürüklenmesini aşamalı olarak sağlamıştır. (Avery, 1363, s. 343-345). Kaçar idaresinin sonlarına doğru Ahmed Şah'ın sembolik iktidarına karşı işbaşına getirilen ve sıkça değişen meşrutiyet hükümetleri, İngiltere'nin nüfuzundan kurtulamadıkları gibi işbaşına gelen hükümetler ile parlamento üyeleri arasındaki ihtilaflar da gittikçe arttırmıştır (Karadeniz, 2020, s. 501-506).

İran Milli Meclis'ndeki Demokrat Parti , tarafsızlığı hiçe sayarak Almanya'nın yanında savaşa girmekten yana tavır almıştır (Salihi, 1385, s. 109-129). Sebep olarak da Almanya ile savaşa girilmesi halinde İngiltere ve Rusya işgalinden kurtulacaklarını savunmuştur (Mohdevi, 1381, s. 343). Milli Meclis'teki İtaliyen Partisi ise İran'ın bu dönemde askeri ve ekonomik olarak zayıf olduğunu ve bu yüzden tarafsız kalınması gerektiğini savunmuştur (İttihadiye, 1375, s. 67). Bütün bu uyarılara rağmen Almanya'nın

İran'ı savaşa dahil etmek için yaptığı propaganda etkisiyle Kerbela ve Necef uleması cihat fetvası vermiştir (Rahimi, 1985, s. 163). Hükümet, fetvaya rağmen tarafsız kalacağını ilan etmişse de işe yaramamış, İran ordusu içerisindeki Kazak askerlerinin Rus subayları, Rusya ile birlikte savaşa girmekten yana tavır almışlardır (Ruzname-i Haver, 1333, s. 2). Savaşta Rusya'ya karşı bu birliklerin kullanılması sakıncalı görülmüştür. Bununla birlikte güneydeki aşiretlerden oluşturulan ve İngiltere denetiminde olan *Güney Jandarma Birliği* içerisinde yer alan İsveçli subaylar da Almanya'dan yana olmuşlardır. (Şemim, 1379, s. 584).

İran'ın güneyinde faaliyette bulunan Alman casusların buradaki aşiretleri İngiltere ve Rusya aleyhine kışkırtmaları tarafsızlık durumunu ortadan kaldırmıştır (İttihadiye, 1375, s. 68). Almanya'nın İran'ı kendi safında savaşın içine çekmeye çalışması ve körfezdeki İngiltere menfaatleri için tehlikeli hale gelmesi, İngiltere ve Rusya işgallerini hızlandırmıştır. Rusya, kuzey kuvvetlerini takviye ederek İran'daki işgali genişletmiş, İngiltere ise Hindistan ve sömürgelerden getirdiği askerler ile Huzistan ve Fars Körfezi'ndeki ordularını takviye etmiştir. İngiltere, bununla yetinmeyerek güneyde ve körfezdeki Arapları isyanlara yönlendirmiştir (Şemim, 1379, s. 584).

İngiltere'nin İran'ın güneyindeki petrolün emniyetini sağlamak için bölgedeki aşiret kuvvetlerinden oluşturduğu Jandarma Birliği'nin maaş aldığı İran hazinesi Belçikalı Naus'un idaresinde ve İngiltere'nin nüfuzundaydı (Safai, 1352, s. 36). İngiltere, kendilerine karşı iyi düşünceler beslemeyen ve mücadele için harekete geçen bu askeri birliğe maaş vermek istemiyordu. Bundan istifade eden İranlı subaylardan Muhammed Taki ve Mesud Han, ülkelerini işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya'ya savaşı başlatmışlardır (Rızai, 1363, IV, s. 204). Ancak işgalcilerin müdahalesi ve içeriden bu müdahalelere destek veren gurupların bulunması yüzünden sık sık hükümet değişikliklerine gidilmesi, sistemli hale getirilmeye çalışılan müdafayı başarısız kılıyordu. Geriye ise milletin fedakârlığına kalıyordu. Rusya'nın kuzeyde ve İngiltere'nin güneydeki işgali karşısında vatanını müdafaa eden halk, maddi zorluklara rağmen mücadeleyi bırakmamıştır. Güneyde Reisali Dilvari, İngiliz işgaline karşı büyük mücadeleler vermiştir (Sipahr, 1399, s. 77-80). İşgal döneminde İran halkının Rusya'dan daha ziyade İngilizlere karşı büyük bir nefret duyduklarını ve 1907'de bu devletin Rusya ile imzaladığı taksim anlaşmasını unutmadığını söylemek mümkündür. 1907'de Petersburg'da gizlice bir araya gelen Rusya Dışişleri Bakanı İzvolsky ve İngiltere Büyükelçisi Arthur Nicolson, İran ve Osmanlı Devleti topraklarının iki devlet arasında paylaşılmasını esas alan bir anlaşma imzalamışlardır (Karadeniz, 2017, s. 222-236).

1907 yılında Rusya ve İngiltere Asya'da kendi aralarında problem oluşturan konulara çözüm getirdikten sonra İran'ı aralarında ikiye taksim eden bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma gereği Rusya ülkenin kuzey bölgelerini işgal ederken, İngiltere de İran'ın güney eyaletlerini işgal etti. İki devletin anlaşmaya iten nedenlerden birisi Almanya'ya karşı aynı safta yer almak istemeleriydi. Diğer taraftan Rusya bu anlaşma ile Hindistan için tehlike olmaktan çıkmıştır (Haas, 1946, s. 38).

İran parlamentosundaki Demokrat Parti'nin savaş başlamadan önce Alman siyasetine olumlu bakmasının üç önemli sebebi vardı. Birincisinde Müslüman bir devlet olan Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmiş olmasıydı. Osmanlı halkı ile aynı dine mensup İranlıların hissi olarak aynı safta bulunmalarının etkili olacağı düşünülmüştü. İkincisinde ise düşmana karşı mücadele eden milli kuvvetlere Almanya'nın silah yardımıyla bulunacağı düşünülmüştü (Avery, 1363, s. 349-352). Üçüncü olarak da İsveçli subayların zamanla güneydeki jandarma kuvvetlerini Alman yanlısı bir birlik haline getirmiş olmalarıydı. Ayrıca İranlılardan oluşan 8.000 Kazak askerinin artık Rus menfaatlerini dikkate almaması da etkili olmuştu (Şemim 1379, s. 586). Almanya'nın İran'da iş birliği faaliyetlerini günden güne artırması da hedefe ulaşmayı kolaylaştırıyordu. 1915'te bölgeye gelen Alman Nidermayer ve

Wassmuss, İran halkını silahlandırarak Osmanlı kuvvetleriyle iş birliği yapmalarını sağlamaya çalışmışlardı (Atabaki, 2010, s.45-128).

Almanya'nın savaş öncesinde İran'a gönderdiği Wassmus, güneydeki aşiretleri maddi imkanlarla ikna ederek Almanya tarafına çekmeyi başarmıştı. Wassmus, emrindeki Alman birliği ve o sırada İngilizlere karşı isyan etmiş olan Hintli gruplarla Şuşter'de faaliyet göstermiştir (Tahiri, 1356, s. 148). Buşir'de yerel kuvvetler tarafından esir alınmışsa da firar etmiştir. İngiltere'nin Hindistan'dan bölgeye sevk ettiği skerler, Wassmus'un karşı askeri faaliyetleri sonucu Fars Eyaleti'nde zor durumda kalmışlardır. Şiraz'daki faaliyetlerinde ise Muhbürüssaltana'nın vaktiyle Berlin'de tahsil görmüş olması ve Alman taraftarı olması işini kolaylaştırmıştır. Güneydeki Jandarma birliklerinin gün geçtikçe Alman yanlısı olmaları, ayrıca Lunderberg komutasındaki birliklerin askeri silahlar temininde sıkıntı çekmemeleriyle Buşir ve Şiraz'daki savunma savaşları başarılı olmuştur (Karadeniz, 2020, s. 506-508).

İran'daki Alman subay ve casusların faaliyetleri iç siyasette karşılık bulmuş, hangi devletin yanında savaşa girilmesi gerektiği konusunda meclisteki partiler arasında ihtilaflar çıkmıştır. O sırada Almanya'da bulunan Hasan Takizade, demokratlar üzerinde etkili olarak İran'ın Almanya ile birlikte İngiltere ve Rusya'ya savaş açmasını istemiştir (Takizade, 1390, s. 181-184). Almanya ile birlikte savaşa girme eğiliminin yoğunlaştığı sırada Rusya, 8.000 kişilik bir orduyu Kazvin'e göndermiş, bu ordu daha sonra İngilizlerin yardımıyla Tahran'a hareket etmiştir (İttihadiye, 1375, s. 68). Başbakan Mirza Hasan, meclisteki Demokrat Parti üyeleriyle görüşerek nasıl bir strateji belirleyeceklerini tartışmıştır. Milli Meclis'in bazı üyeleri Kum şehrine gidip *Millî Savunma Komitesi*'ni kurmuş, bu komite üzerinden İngiltere ve Rusya'ya karşı cihat ilan etmişlerdir (Meşkur, 1366, s. 377). Komite, daha sonra ilan ettiği bildiri ile şahın Tahran'ı terk etmesini ve başkentin İsfahan'a nakledilmesini gündeme getirmiştir (Şemim, 1379, s. 588).

İngiltere ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı Sırasında İran Siyaseti

İran'ı I. Dünya Savaşı'nın başlarında kuzeyden işgal etmiş olan Rus ordusu, General Chernozubov komutasındaki birliklerle 1915'te taarruza geçerek Urumiye Gölü'ne doğru hareketle Tebriz'i de ele geçirmiştir. İngiltere ise Rusya, 1907'deki taksim anlaşmasında tampon bölge saydıkları Tahran ve çevresini işgal etmeye başlamışlardır (Mohdevi, 1381, s. 344). Fars Körfezi'ndeki İngiliz birliklerin komutanı General Arthur Barrett, harekete geçerek Bahreyn'de Osmanlı kuvvetlerini yendikten sonra Basra'yı ele geçirmiştir. Hintli askerler ise Huzistan'a gönderilmiştir. Çünkü Osmanlı kuvvetlerinden yaklaşık 12.000 kişilik bir askeri birlik, buradaki petrol boru hatlarını patlatmak için harekete geçmişti. Bu birliklerin Afganistan üzerinden Huzistan'a ulaşmaları halinde Afganlıların Osmanlı askerlerine yardım edeceği, Müslüman Hintli askerlerin yapılacak savaşta Osmanlı saflarına geçebilecekleri düşünülmüş, bunun gerçekleşmesi halinde sömürgelerin elden çıkacağı hesaplanmıştır. 1915'te General Nixon komutasındaki birlikler ise Huzistan petrollerini emniyete almak için buradaki Osmanlı kuvvetleri üzerine gönderilirken, başka bir İngiliz birliği ise Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin Afganistan'a geçişini engellemek için Horasan ve Belucistan'a gönderilmiştir (Bakht-Alishahi, 2014, s. 187).

İngiltere, Kuttü'l-Amere'de Osmanlı kuvvetlerine karşı alınan yenilgi üzerine Asya'da büyük bir darbe almış, bu durum Almanya'nın işine yaramıştır. Almanya, bundan istifadeyle bütün İslâm alemini İngiltere aleyhine çevirmek, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarını ayaklandırmak suretiyle bu devleti zor durumda bırakmak istemiştir. Almanya, İran'da bunu iki merhalede gerçekleştirmeye çalışmıştır. Birinci merhalede aşiretleri aynı hedefte birbirine yakınlaştırıp tek düşman sayılan İngiltere ve Rusya aleyhinde kışkırtmak istemiştir. İkinci merhalede ise bu iki devleti İran'dan çıkartmayı hedeflemiştir (Mohdevi, 1381, s. 344-346). Bu hedefler için 1915'te Alman Heinrich Von Reuss ve Avusturyalı Lagohetti, yanlarında bol

miktarda altın ve para olduğu halde İran'da aşiretler arasında dolaşmışlardır (Rahmani, 1384, s. 25-50). Buşir'deki Alman konsolosu Wassmus ise buradaki Kaşgay Türklerini kendi tarafına çekmeyi başarmış, bunlar aracılığıyla İngiliz birliklerine ağır kayıplar verdirmiştir (Sykes, 1330, s. 627-628). İsfahan'ı ele geçiren İran jandarma birlikleri ise buradaki Rus konsolos Kaver ve İngiliz konsolos Graham'ı etkisiz hale getirdikten sonra şehri işgalden kurtarmışlardır. Rusya, bunun üzerine harekete geçerek General Baratov vasıtasıyla başbakan Mirza Hasan'dan jandarma birliklerini Fars Eyaleti'nden çıkarmasını ve Enzeli'deki Almanların engellenmesini bildirmiştir (Mohdevi, 1381, s. 347).

Başbakan Mirza Hasan, Alman görevli Von Reuss tarafından ikna edilerek Rusların Tahran'a girmeleri halinde başkentin İsfahan'a taşınmasını kabul ettirmiş, Demokrat Parti'nin da bu teklifi kabul etmesiyle Mirza Hasan, Von Reuss ve Logueheti Kum'a gitmişlerdir. Ancak Tahran'daki İngiliz görevli Marling, şahın başkenti terk etmesi halinde tahtında olabileceğini söylemesi üzerine şahın fikri değişmiş ve başkentten ayrılmamıştır (Kazımzade, 1968, s. 514). Şah, bu tehdit üzerine Abdülhüseyin Mirza'yı başbakan tayin ederek Tahran'da kalmıştır. 1915'te kurulan yeni hükümet Marling ile görüşmelere başlamış ve 1916'da İngiltere ile bir ittifak anlaşması imzalanmıştır (Rızai, 1363, IV, s. 204). Bu anlaşmaya göre Rusya, İran'da 12.000 asker bulundururken, İngiltere ise mevcut jandarma birliğinin yerine İngiliz subayların görev yapacağı 8.000 kişilik İranlı ve Hintli askerlerden oluşan *Tüfenkdar-ı Cenûb-ı İran (Güney Polisi)*'i kurmuşlardır. Rusya ve İngiltere bu birliğin masrafları için ayda 200.000 tümeni İran'a vermeyi taahhüt etmişlerdir. Böylece Almanya'nın İran ve Afganistan yönündeki muhtemel tehlikesine karşı İngiltere-Rusya ittifakı oluşturularak önlem alınmıştır (Mohdevi, 1381, s. 348).

Ahmed Şah, İngiltere ve Rusya ile yapılan uzun görüşmeler neticesinde Tahran'da emniyet içerisinde kalacağı garantisini almıştır. İran dışına çıkması halinde iki devletin kendisine aylık 30.000 tümen maaş vermelerini ve onların istediği hükümeti kurmayı kabul etmiştir. Bu diplomatik manevra ile şahın tahtta kalması sağlandıktan sonra istenilen müdahale yapılmıştır (Devletabadi, 1330, III, s. 323). İki devlet, şaha imzalatırdıkları bir anlaşma ile bu defa İran'ı ikiye ayırıp aralarında paylaşmışlardır. Ayrıca İran maliyesi iki devletin idaresine verilmiştir (Meşkur, 1366, s. 377).

Ahmed Şah'ın başkenti terk etmemesi için yapılan görüşmelerde etkili olan Savaş Bakanı Muhammed Veli Han Tenkabeni ile Necef Kuli Han, İngiltere ile yaptıkları anlaşma ile Rus ordusunun Kazvin'de kalmasını ve Kum'a gitmiş olan meclis üyelerinden bir kısmının Tahran'a dönmesini sağlamışlardır (Şemim, 1379, s. 689). Ancak Rus kuvvetleri bu anlaşmaya uymamış, komite üyelerini dağıtmak için Kum şehrine saldırmış ve buradaki jandarma birliği de Kaşan ve İsfahan'a gitmiştir. Demokrat Parti ile birlikte hareket eden muhafazakâr taraftan Muhammed Sadık Tabatabai ve Hasan Müderris ise Kirmanşah'a gidip burada Hüseyin Kuli Han'ın başkanlığında *Kirmanşah Geçici Milli Hükümeti*'ni kurmuşlardır (Devletabadi, 1330, III, s. 323). Bu hükümeti destekleyen Almanya, aşiret ve milliyetçilerden oluşan 4.000 kişilik bir ordu kurmuştur. 1916'da Hüseyin Kuli Han ile Goltz arasında imzalanan anlaşma ile Alman askeri heyetinin Kirmanşah'a gelmesi ve Osmanlı subayları ile birlikte İran askerlerini eğitmeleri sağlanmıştır (Mohdevi, 1381, s. 348).

Hüseyin Kuli Han hükümetini destekleyen Almanya, Demokratlar ile Muhafazakârlar arasında ihtilafa sebep olunca Osmanlı Devleti'nin tepkisine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, Almanların İran milli kuvvetleriyle temasını ve her şeye karışmasını istememiş, neticede İran ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaf çıkmıştır (Şemim, 1379, s. 590). Zor durumda kalan Hüseyin Kuli Han hükümeti, dört ay devam ettikten sonra yerini 1916'da Muhammed Veli Han hükümetine bırakmıştır (Avery, 1363, s. 363). Bu sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kazvin'e kadar gelip Tahran'a yaklaşmasını bahane eden İngiltere, Muhammed

Veli Han hükümetini feshettirerek Mirza Hasan Han'ı tekrar başbakanlığa getirtmiştir. İran'da İngiliz subayların idaresinde ve İranlı-Hintli askerlerden oluşturulan Güney Polisi de Kirman ve Belucistan'ı Alman unsurlarından temizleyerek İsfahan'a gelmiştir (Mehdiniya, 1377, s. 157). Güney Polisi komutanlığına getirilmiş olan Percy Sykes, Fars Eyaleti'ndeki aşiretleri etkisiz hale getirmiş ve eyaletin yeni valisi ile ittifak yaparak Şiraz'a girmiştir. Mirza Hasan Han hükümeti, Güney Polisi'ni resmen tanıyınca İngiltere tarafından kendisine *Hindistan Yıldızı* nişanı verilmiştir (Mohdevi, 1381, 349).

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Ali İhsan Paşa'nın 20.000 kişilik ordu ile 1916'da Hemedan'ı aldıktan sonra Kazvin'e hareket etmesi üzerine İran'a karşı siyaset değişikliğine giderek bu defa şahın Tahran'dan çıkmasını istemiştir. Rusya'nın bu sırada Avrupa'da yenilgiye uğraması bunda etkili olmuştur. Ancak şahın bu teklifi kabul etmemesi üzerine 1917'de Kutü'l-Amare'ye saldıran İngiliz askerleri Bağdat'a kadar gelmişlerdir. Aynı tarihte Ruslar da Kirmanşah'ta bulunan Osmanlı askerlerini tazyik ederek buradaki geçici hükümet üyelerini ve Osmanlı ordusunu buradan çıkartmışlardır. Şehri terk eden komite üyeleri, yanlarındaki silahlar ile Almanların kendilerine verdikleri paraları Osmanlı askerlerine teslim etmişlerdir. Bu yenilgiyi gururlarına yediremeyen hükümet üyelerinin bir kısmı Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine giderken bir kısmı da İran'da kalmıştır (Şemim, 1379, s. 589).

İngiltere, savaş süresince İran'ın güneyindeki petrol bölgelerinin kendi kontrolünden çıkmaması ve emniyetinin sağlanması için Güney Polisi de dahil buradaki aşiretler üzerinde elini çekmemiştir. 1901'de İran'ın güneyinde petrol ve maden arama imtiyazı Muzafferüddin Şah tarafından William Knox d'Arcy'ye verilmişti. Petrolün işletilmesi ve satılması için İran ortaklı bir şirket kurularak başına bir İngiliz tayin edilmişti (Mostevfi, 1371, III, s. 157-159). İngiltere'nin İran petrolünü kontrolüne almasından sonra İran'ın itiraz etmesiyle bir açıklama yaparak bu işlemin sadece petrol satışı ile ilgili olduğunu, şirketin işlerine karışmayacağını ifade etmişti. Ancak bu açıklamanın gerçekte hiçbir ilgisi olmamış ve şirketin işlerine müdahale etmişti. (Şemim, 1379, s. 591). İran gazeteleri, güney petrolü ve İngiltere'ye verilen imtiyazları ifşa edince halk, durumun vahametinden haberdar olmuştu. Bir meclis oturumunda bazı milletvekilleri, şirket temsilcilerinin İran ile olan ilişkilerini Maden Bakanı'na sorup bir açıklama yapmasını istemişler, Maden Bakanı da imtiyazı milletvekillerine okumak zorunda kalmış ve altı kişiden oluşan bir araştırma komisyonu kurulmuştu (Avery, 1363, s. 345).

Muhammed Heyebani, İngiliz William Knox d'Arcy'ye verilen imtiyazın halkın menfaatleri düşünülmeden, bu imtiyazın İngiliz emperyalizmini İran'da iyice yaydığını söylemiştir (Mostevfi, 1371, III, s. 159). 1914'te İngiliz parlamentosunda konuşan Churchill, şirketin mallarına ve araçlarına zarar verilmesi halinde çıkarılan petrolün İngiliz komutana teslim edileceğini ve İran'a müdahale edileceğini söylemişti. Churchill, ayrıca şirket siyasetinin İngiliz siyasetinin bir parçası olarak bilinmesi gerektiğini, petrol çıkarılan bölgedeki aşiretlere para dağıtıldığını ve İran hükümetinin kendi menfaatlerini korumaya çalıştığını söylemişti. Bu konuşmadan sonra İngiliz donanması Fars Körfezi'ne girmişti (Şemim, 1379, s. 593). Dışişleri Bakanı Grey, İran'ın iç işlerine müdahale etmediklerini, sadece şirketin araçlarını korumak için tedbir aldıklarını, bunun da bağımsızlığın hiçe sayıldığı anlamına gelmediğini söyleyerek İran'daki işgali gizlemeye çalışmıştı (Mostevfi, 1371, III, s. 170). Ancak İngiltere'nin İran'ı işgali sadece askeri olmakla kalmayıp bütün yeraltı kaynaklarını elde etmeye yönelik bir siyasete dönüşmüştür. İran petrolünün İngiltere tarafından sömürülmesi, halkın temel gıda maddelerini temin etmede sıkıntı yaşaması kıtlığa ve bunun neticesinde ölümlere sebep olmuştur (Müverihüddevle, 1362, s. 3). İngiltere, savaşın sonunda İran'a ödemesi gereken petrol gelirini ödemeyip savaş masraflarına saymıştır. İran, şirketin anlaşmayı ihlal ettiğini söylemişse de bir netice alamamış ve bu sorun 1919'a kadar gelmiştir (Şemim, 1379, s. 595).

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Rus birliklerinin Kirmanşah'da İngiliz askerleriyle birleştikleri sırada Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali, işgal altındaki İran'ı da etkilemiştir. İhtilal'den sonra Rus çarı II. Nikola'nın tahttan çekilmesiyle önce Menşevikler, daha sonra Bolşevikler iş başına gelmiştir. Yeni rejim, ihtilalden sonra savaştan çekildiğini ilan etmiştir (Ademiyet, 1363, s. 253). Rus birliklerinin İran'dan çekilmesiyle iki devlet arasındaki savaş sona ermiştir. Rusların boşalttığı yerlere ise İngilizler yerleşerek savaşın sonuna kadar buralarda kalmışlardır (İttihadiye, 1375, s. 68).

İran Şura-yı Meclis-i Milli'nin üyeleri Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nin akabinde *Duma Meclisi*'ne bir telgraf çekerek kutlamışlardır. İhtilalin sosyalist ilkelerinden habersiz olanlar bu ihtilâlî istibdat rejiminden kurtuluş olarak görmeye başlamış, ancak yeni Sovyet hükümetinin İngiltere ile olan ittifakı devam ettireceğini, Almanya ile olan savaşın süreceğini ve İran siyasetinin değişmediğini ilan etmesi üzerine sevincin yerini üzüntü almıştır (Avery, 1363, s. 374-376). Nitekim Sovyet Hükümeti çok geçmeden Baratov komutasındaki birlikleri İran'dan çekmeye başlamış, bu süreç 1918'de İran ile imzalanan Brest-Litovsky Anlaşması'yla tamamlanmıştır (Mohdevi, 1381, 352). Sovyet hükümetinin çarlık döneminde İran ile imzalanmış olan bütün anlaşmaları kaldırdığını ilan etmesi, İngiltere ile 1907 ve 1915'te imzalanan anlaşmaları da geçersiz kılmıştır. Alman imparatoru II. Wilhelm, İran'ın Sovyetler ile imzaladığı Brest-Litovsky Anlaşması'ndan dolayı Ahmed Şah'ı tebrik etmiştir (Karadeniz, 2020, s. 511-513).

Sovyet hükümeti işgal edilen yerlerden geri çekilince İngiltere siyaset değişikliğine gitmiştir. Siyaset değişikliğinin birinci merhalesinde, Rusya'nın İran'daki askerlere her ay verdiği 100.000 tümeni bundan sonra kendisinin vereceğini söyleyerek Rus askerlerinin İran'daki savaştan çekilmesini önlemeye çalışmıştır. İkinci merhalede ise Kazvin'deki merkez ordugâhını Bağdat-Kazvin-Reşt arasına naklederek buradan hem sosyalistleri kontrol etmek ve hem de batıdaki Osmanlı ilerleyişini önlemek istemiştir. Üçüncü merhalede Bolşeviklere set oluşturmak için Dunsterville komutasındaki bir orduyu Bağdat-Hemedan-Reşt üzerinden Bakü'ye göndermiştir. Ancak bu sırada Gilan'ı elinde bulunduran Küçük Han Cengeli'nin direnişiyle karşılaşmışsa da bu direnişi kıran Dunsterville, Enzeli yoluyla Bakü'ye giderek buradaki Müslüman Kafkas insanlarından oluşan milli bir ordu kurmaya çalışmıştır (Mohdevi, 1381, s. 353).

İngiltere'nin Azerbaycan'daki faaliyetlerini tehlikeli gören Osmanlı Devleti, 1918'de karşı teşebbüse geçerek Nuri Paşa komutasında bir orduyu buraya göndererek Azerbaycan'da bir hükümeti iş başına getirmiştir. Ancak Mondros mütarekesiyle geri çekilince bu teşebbüs neticeye ulaşmamıştır. İngiltere, bunu fırsat bilerek Thampson komutasındaki orduyu bölgeye göndermiş ve Bolşeviklerin aksine liberalleri iş başına getirmiştir. Bu dönemde Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri İngiltere'ye yaramış, Bolşeviklere set olabilecek bir alan oluşturma fırsatı doğmuştur (Sykes, 1330, s. 682). Sovyet askerlerinin boşaltmış olduğu Türkistan ve Asya'nın merkezine Wilfred Maleson komutasında bir ordu gönderen İngiltere, mukavemetle karşılaşmadan bölgeyi işgal etmiştir. Norris komutasındaki deniz kuvvetleri de Hazar Denizi'ndeki Rus gemilerini ele geçirmiştir. Böylece Sovyetlerin etrafında stratejik açıdan önemli ve kendi deyimiyle *Sağlık Kemer*i adını verdiği yerleri kontrol altına almıştır. İngiltere, Sovyetlere karşı askeri teşebbüslerin yanında diğer diplomatik hamleleri de devreye sokmuştur. Bolşeviklerle mücadele halindeki muhaliflerden Koltchak, Denikine, Yudenitch ve Vrangeli'ye para ve silah yardımı yaparak Bolşeviklerin yıpratılmasını istemiştir (Mohdevi, 1381, s. 354).

Sovyet lideri Lenin, daha önce İran'dan alınan bütün imtiyazları kaldırdıktan sonra işgal ettikleri toprakları tahliye için İran ile müzakereleri başlatmışsa da Kafkas Cephesi komutanı Baratov'un sosyalist hükümeti tanımaması yüzünden neticeye ulaşmamıştır. Bunun

üzerine Nicolai Brawine müzakereler için Tahran'a gönderilmiştir (Mostevfi, 1371, s. 131). Ancak bu defa başka bir sıkıntı ortaya çıkmış, Tahran'daki çarlık elçisi görevi bırakmak istememiştir. İran ise Rusya'daki iç savaşın neticesini beklemeye koyulduğu için hangi elçiyi resmen tanıyacağını kararlaştıramamıştır. Brawine, anlaşmazlığın devam ettiği sırada Afganistan'a gitmiş ve burada İngilizler tarafından yakalanarak katledilmiştir (Mohdevi, 1381, s. 355).

İran'da bu dönemde görev yapan Necef Kuli hükümeti, Sovyetler ile 1918'de eski anlaşmaları kaldırmak için müzakereleri başlatmıştır. Ancak İngiltere bu teşebbüse karşı çıkmış, İran'ın sınırlarını sosyalistlere kapatmasını ve güneyde kendi himayesinde kurduğu Polisi Teşkilatı'nın tanınmasını istemiştir. İngiltere, İran'dan istediği bu şartların yerine getirilmesi halinde bağımsızlığını tanıyacağını, 1907'de imzalanmış olan Tilsit Anlaşması'nı kaldıracağını ve mali yardım yapacağını vaadettmiştir (Avery, 1363, s. 363). Necef Kuli hükümeti bu şartların bağımsızlığa ters düştüğünü söyleyince görevden alınmış, yerine ise Curzon'un himayesinde Mirza Hasan Han hükümeti kurulmuştur (Devletabadi, 1331, s. 123).

Sovyetler Birliği, İran ile ilişkilerin devamı için bu defa Ivan Kolomitsev'i 1918'de İran'a göndermiştir. Mirza Hasan Han hükümeti her ne kadar Kolomitsev'in elçiliğini resmen tanımamışsa da gayr-ı resmi olarak sınırlar ve İran'daki Rus askerler meselesini görüşmüştür. Kolomitsev'in Tahran'daki faaliyetlerini engellemeye çalışan İngiliz görevliler, elçiyi Moskova'ya kaçmak zorunda bırakmışlardır (Mohdevi, 1381, s. 356). Bolşevik hükümeti, bir yıl sonra Kolomitsev'i tekrar Tahran'a göndermiştir. Kolomitsev, Lenin'in İran'dan alınan imtiyazları kaldırdığı, borçları bağışladığı ve demiryolu hatlarının tesis edileceğine dair güven mektubunu İran hükümetine sunmuştur. Sovyetlerin bu taahhütleri 1921'deki İran-Sovyet Anlaşması'nda kayıt altına alınmıştır (Devletabadi, 1331, s. 124-125). Kolomitsev'in İran ile ilişkileri düzeltme çabalarını istemeyen İngiltere, Başbakan Mirza Hasan Han üzerinde baskıyı arttırmıştır. Bunun üzerine Sovyetler ile olan görüşmeler askıya alınmış ve Kolomitsev tutuklanıp Sarı şehirde öldürülmüştür. Bundan sonra Sovyet-İran ilişkileri çıkmaza girmiştir (Mohdevi, 1381, s. 358).

Mirza Hasan Han hükümeti de İngiltere'nin müdahalesi sonucu kısa ömürlü olmuş, meydana gelen siyasi karışıklıklara iktisadi ve içtimai sıkıntılar da eklenince yeni hükümetler uzun ömürlü olmamıştır (Mostevfi, 1371, s. 123). İngiltere, İran'daki işgalini devam ettirirken bu dönemde meydana gelen kıtlık ve hastalıklarda birçok insan ölmüş, güneydeki Kaşgay Türkleri ve bazı yerel aşiretlerin Alman Wassmuss ve Nidermayer'in faaliyetlerine karşı kullanılması ise çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur (Devletabadi, 1331, s. 125). Kaşgay reislerinden bazıları ise Almanların etkisiyle İngilizlere cephe almıştır. Kaşgayların Şiraz'da İngilizlere saldırması ve Fars halkının Almanların kışkırtmasıyla isyana kalkışmaları, yabancılara karşı olan nefreti arttırmıştır. İsmail Kaşgayı, Şiraz'ı almak için şah ile haberleşip yardım isterken, bir yandan da ulema diliyle halkı yabancılara karşı çıkmaya teşvik etmiştir (Şemim, 1379, s. 604-607). 1918'de Şiraz'da İngiliz ve Güney Polisi kuvvetlerine saldıran Kaşgaylar, başarılı olmuşlarsa da içlerinde İngiliz tarafına geçenlerin olması sebebiyle çok kan dökülmüştür. Bu savaşta İngiliz kuvvetlerinin başında bulunan Sykes, yazdığı eserde olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır (Sykes, 1330, s. 596).

I. Dünya Savaşı döneminde İran'da yaşanan 1917-1919 yılındaki kıtlık şüphesiz tarihte yaşanmış en şiddetli kıtlıklardan biri olarak yayıldığı alan ve şiddeti oldukça fazla olmuştur. Bazı kaynakların aktardıklarına göre 1914'te İran'ın nüfusu 20-21 milyon civarında iken, 1919'da azalarak 11 milyona düşmüştür. 1917-1919 yıllarında yaşanan kıtlığa sebep olan İngilizler, depolarda sakladıkları buğdayları Bakü'deki askerlerine göndermişlerdir. İngiltere Mezopotamya ve Hindistan gibi yakın yerlerden askeri ihtiyaçlar için buğday getirebilecek imkanlara sahip olmasına rağmen daha ucuza mal etmek için buğdayı İran'dan götürmüştür (Pordeli, Abavysany, Mollashahi, Sanchooli, 2017, s. 298).

Ahmed Şaha tarafından ikinci defa göreve getirilen Necef Kuli Han hükümeti, Sovyetler Birliği'nin eski anlaşmaları kaldırmasına dayanarak Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla Ruslara verilen imtiyazları kaldırdığını bakanlar kurulu kararı olarak açıklamıştır. Hükümetin bu kararı meclisteki özgürlükçü ve demokratları memnun etmiştir. Çarlık döneminde Ruslara verilen imtiyazların kaldırılmasından sonra diğer batılı devletlerin de bu karara dahil edilmesi hükümetin sonunu getirmiştir (Şemim, 1379, s. 608).

1919 İran-İngiltere Anlaşması ve Bağımsızlığın Kaybedilmesi

İran, Paris Konferansı'nda durumunu galip devletlere anlatmak ve bağımsızlığını kurtarmak için bir heyeti konferansa göndermiştir (Devletabadi, 1331, s. 89). Heyet, yabancı sermayedarlara verilmiş olan imtiyazlar, Duyun-u Umumiye, 1907 Anlaşması ve sınırların tespit edilmesini görüşmek istemişse de İngiltere'nin engellemeleri sonucu konferansa alınmamıştır. Bunun üzerine isteklerin yazılı olarak bildirilmesi kararlaştırılmıştır. İran'daki yabancı elçilik ve konsolosluk muhafızlarının ülkelerine dönmeleri, İran'dan koparılmış olan Merv, Hive, Türkistan ve on yedi Kafkas şehrinin geri verilmesi, İran'ı savaştan önce ve savaş sırasında işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya'nın savaş tazminatı ödemeleri de yazılı istekler arasında yer almıştır (Mohdevi, 1381, s. 358). İran heyetinin konferansa dahil olması için dönemin Amerika Dışişleri Bakanı George Lousing çaba göstermişse de muvaffak olamamıştır (Avery, 1363, s. 376).

İngiltere'nin Paris Konferansı'nda İran'a karşı takındığı tavır tamamıyla diplomatik bir manevradan ibaret olmuştur. Konferansta kontrolü elinde tutarak İran'da tesis ettiği nüfuzun devamına başka bir devletin müdahil olmasını istememiştir. Bunun için İran'ı sadece kendisiyle imzalayacağı bir anlaşmaya zorlamıştır. Çünkü İran'ın isteklerinin konferansta gündeme gelmesi halinde başka devletlerin meseleye müdahil olacaklarını hesaplamıştır. Nitekim İngiltere'nin karşı çıkması sebebiyle İran heyetinin bildirdiği yazılı istekler gündeme alınmadığı gibi başbakan Mirza Hasan Han da İngiltere'nin baskılarına boyun eğmiştir. İran heyetini konferansta eli boş gönderen İngiltere, İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıracak hareketlere girişmiştir (Olson, 1370, s. 69).

İngiltere, Almanya'nın Karadeniz üzerinden İran ve Hindistan'a yaklaşma ihtimaline karşı Belucistan'dan Horasan taraflarına askeri kuvvetler sevk etmişti. Hemedan, Kazvin ve Reşt'e kadar ilerleyen Dunsterville komutasındaki İngiliz askerleri Enzeli yoluyla Bakü'ye vararak İran istilasını tamamlamışlardır (İttihadiye, 1375, s. 68). Rusya'nın bu dönemde ihtilal ile uğraşması ve İngiltere'ye karşı yeterli askeri güce sahip olamaması, Curzon'u bütün Asya'yı istila hevesine sevk etmiştir. Curzon, kızılırduya karşı Kafkas unsurların desteklemesini ve böylece karşı karşıya gelmelerini ve bir set oluştuktan sonra Azerbaycan'daki hükümeti kullanmak istemiştir. Bunun için de İran'ı elde tutmayı zaruri görmüştür (Mohdevi, 1381, s. 358-359). İran siyasi hayatında etkili olan Mirza Hasan Han ve Ahmed Kavam'ın yetersiz oluşları işleri kolaylaştırmıştır. İran tarafından Paris Konferansı'na gönderilen sadrazam Hasan Vusuk Firuz Mirza ve Ekber Mirza'nın müzakerelerde etkili olmaları beklenirken rüşvetlere tevessül etmeleri, Curzon'un işine yaramış, savaş tazminatı ve sınırlar meselesinin hallolacağını, ayrıca 200.000 lira borç para vereceğini söyleyerek heyeti oyalamıştır (Şemim, 1379, s. 617).

İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, İran ile imzalanacak anlaşmanın kapsamı içerisinde İran maliyesinin İngiliz görevlilerin denetimine verilmesini, ordunun İngiliz subaylarca idare edilmesini dahil etmiştir. Buna karşılık ise her zaman söylendiği gibi 2.000.000 lira borç parayı İran'a taahhüt etmiştir. Anlaşma imzalanmadan önce İran elçiliğine Charles Marling'in yerine Percy Cox tayin edilmiş ve müzakereler bu yeni elçiyle dokuz gün devam ettikten sonra 1919'da İran-İngiltere Anlaşması imzalanmıştır (Mekki, 1362, s. 90).

1919 İran-İngiltere Anlaşması, altı madde ve bir mukaddimeden oluşmuş ise de daha sonra İngiltere'nin isteğiyle ek gizli maddeler eklenmiştir. İngiltere, anlaşmanın giriş kısmında İran'ın bağımsızlığını tanıdığını kabul etmişse de anlaşmanın kendisi İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırdığı için bu maddenin hiçbir hükmü olmamıştır. İngiliz maliyecilerin İran maliyesinde görev almaları ve demiryolu şebekesinin İngiliz sermayedarlar tarafından yapılması İran'a kabul ettirilmiştir. Anlaşmanın esas maddelerinde, İran maliyesi ve ordusunda görev alacak İngiliz subay ve müsteşarların İran bütçesinden maaş alacakları, Kazak birliklerinin kaldırılarak yerine İngiliz subayların denetiminde birliklerin kurulacağı, gümrük tarifesinin İngiltere lehine düzenlenmesi ve sınırların tespit edilmesi İran'a kabul ettirilen önemli maddeler olmuştur. İran'ın istediği savaş tazminatı ise savaş sırasında İngiliz askerlerinin İran'ı koruduğu gerekçesiyle reddedilmiş ve İran'ın tazminat ödemesi gerektiği söylenmiştir (Avery, 1363, s. 536-538). İngiltere, bu madde ile savaş süresince İngiliz askerlere gıda temin etmek için halkın temel gıda maddelerine el koyduğunu ve binlerce insanın açlıktan ölmesine sebep olduğunu unutturmak istemiştir (Mekki, 1361, s. 21-27).

Paris Konferansı'nda hiçbir varlık gösteremeyen Başbakan Hasan Vusuk, halk nezdinde kendisini haklı çıkarmak için *İran* ve *Rad* gazeteleri aracılığıyla siyasi manevralara yönelmişse de muhalefeti önleyememiştir. Ahmed Şah'ın anlaşmadan hemen sonra ve üstelik İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'un istememesine rağmen bu ülkeye gitmesi İran'daki muhalefet tarafından nefretle karşılanmıştır. İran'daki tepkilerin artmasından endişe duyan Percy Sykes, Londra'ya mektup yazarak anlaşma maddelerinin yumuşatılmasını ve sınır meselesinin tekrar görüşülmesini istemiştir (Semi, 1375, s. 69). Ancak muhalefet gün geçtikçe artmış, Tahran'daki ulema halk ile beraber Abdülhüseyin Mescidi'nde toplanıp hükümetin anlaşmayı iptal etmesini istemişlerdir (Avery, 1363, s. 380). Başbakan Hasan Vusuk, muhalefeti bastırmak için sıkıyönetim tedbirlerine başvurmuş, din adamlarını Kaşan'a sürerken, *Setare-i İran* gazetesi müdürü Hüseyin Han Saba'yı da Kazvin'e sürmüştür. Halkın tepkisine rağmen anlaşmayı uygulamaya koymaya çalışan hükümete meclis onay vermemiştir (Şemim, 1379, s. 621). Bu sırada Avrupa seyahatine çıkan Ahmed Şah, anlaşmanın kabul edilmesinin meclis iradesine bağlı olduğunu söyleyerek sorumluluk almak istememiştir (Avery, 1363, s. 382). Ancak Hasan Vusuk, meclis onayını beklemeden İran'daki mali ve askeri kurumlarda istihdam edilecek İngiliz müsteşarları görevlendirmeye başlamıştır. Sydney Armitage Smith, 1920'de İran maliyesi ve gümrüklerini idare etmek, Dixon ise askeri sahada çalışmak için işe başlamışlardır (Şemim, 1379, s. 622). İran'a gelen İngiliz subaylar, Jandarma Birliği'nin başına geçtikten sonra Kazak birliklerini de kendilerine bağlamak istemişlerdir. Ancak Kazak askerlerin Rus Bank-ı İstikrazi'den maaş aldıkları ve şahın şahsına ait oldukları söylenerek karşı çıkmıştır (Mohdevi, 1381, s. 360).

İran-İngiltere Anlaşması'nın ifşa olmasından sonra halk ve ulema, devletin İngiliz nüfuzuna girdiğini ve bu yüzden geçersiz olduğunu ilan etmişlerdir (Rızai, 1363, s. 207). Anlaşma, Fransa ve Amerika tarafından da kabul edilemez bulunmuştur. Amerika tarafından Curzon'a gönderilen mesajda anlaşmayı kabul etmeyecekleri, konferansta hiçbir ülke karşı çıkmadığı halde İngiltere'nin İran heyetine karşı çıktığı ve bunun da İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmaya yönelik bir hareket olduğu söylenmiştir. Aynı şekilde Fransa da anlaşmaya karşı çıkmış ve İran'daki milliyetçi unsurları desteklemiştir (İttihadiye, 1375, s. 69).

Başbakan Hasan Vusuk'un Ahmed Şah'ı Abdülhüseyin Mirza ile birlikte Avrupa gezisine gönderdiğini söylemiştik. Ahmed Şah, seyahatin İstanbul kısmında babası Muhammed Ali Mirza ile görüşmek için beklerken, Dışişleri Bakanı Abdülhüseyin Mirza beklemeden Londra'ya gitmiştir. Ahmed Şah, İstanbul'dan Fransa'ya giderek Cumhurbaşkanı Raymond Poincare ile görüşmesinde İran'ın İngiltere ile imzaladığı bu anlaşmayı zoraki imzaladığını söylemiştir. Şah'ın bu sözlerinden rahatsız olan Abdülhüseyin Mirza,

Fransa'daki İran elçisini görevden almaya teşebbüs etmişse de Fransız makamları buna karşı çıkmıştır. Ahmed Şah, buradan İngiltere'ye gitmiş, ancak Londra'da yapılan görüşmelerle ilgili hiçbir resmî açıklama yapılmamıştır. Şah, 1920'de Tahran'a geri dönmüştür (Avery, 1363, s. 384).

İngiltere ile İran arasında bu sırada çıkan en önemli ihtilaf, İngiliz petrol şirketinin petrol borularına verilen 500.000 İngiliz lirası zararı ödememesi olmuştur. Abdülhüseyin Mirza, Londra'ya giderek Armitage Smith'in şirketi ile petrol hissesinin verilmemesini görüşmeye çalışmıştır. Görüşme sırasında görevlendirilen Mc Clean, şirketin İran'a 535.000 lira ödeme yapması gerektiğini tespit etmiştir. Ancak istediği sonucu alamayan hükümet istifa etmiştir. Yerine 1920'da Mirza Hasan Han Pirniya hükümeti kurulmuştur (Şemim, 1379, s. 623).

İngiltere, İran'a verdiği taahhütleri yerine getirmemek için diplomatik manevralarla zaman kazanmaya çalıştığı sırada kuzeydeki Sovyet tehlikesi iyice hissedilmeye başlanmış, çok geçmeden Kafkas cumhuriyetleri işgal edilmiştir (Mohdevi, 1381, s. 364). Kirov komutasında 1920'de Bakü'ye işgal eden Sovyet ordusu, Azerbaycan petrolerini ele geçirdikten sonra Ermenistan ve Gürcistan'a girerek mevcut hükümetlerin yerine sosyalist idareler tesis etmiştir (Avery, 1363, s. 420). Sovyet ordusu, Kafkaslardaki işgallerden sonra İran'ı tehdit etmek için Enzeli'ye asker çıkarmışlardır. Buradaki İngiliz birlikleri Gilan'dan Reşt'e çekilince Kızılordu birliklerinin işgali de kolaylaşmıştır. Raskolnikov komutasındaki ordunun ihtilal karşısı güçleri takip etmek bahanesiyle 1920'de İran topraklarına girmesi, Ahmed Şah'ı Tahran'ı terk etme fikrine götürmüştür. Sovyet Dışişleri Komiseri Tchitcherine, her ne kadar işgalin geçici olduğunu İran'a bildirmişse de bunun gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır. İran, bu durumu Milletler Cemiyeti'ne şikâyetle bulunmuştur. Sovyetler, İran ile müzakerelere oturacaklarını söylemişlerse de Gilan'da isyan eden Mirza Küçük Han Cengeli'ye yardım ederek sözlerinde durmamışlardır (Mohdevi, 1381, s. 365). Cengeli, Gilan ve Mazenderan'ı içerisine alan bölgede bağımsız bir hükümet kurduktan sonra bir demeç vererek 1919 İran-İngiltere Anlaşması'ndan dolayı İran hükümetini gayr-ı resmi ilan etmiş ve kendisini tek idareci olarak ilan etmiştir. (Devletabadi, 1331, s. 141).

Sovyetler Birliği'nin Kafkas cumhuriyetlerini ve Bakü petrolerini ele geçirmesi ve Gilan'da Cengeli'nin sosyalist bir hükümet kurması, bu dönemde iç siyasette sıkıntılı olan İngiltere'yi endişelendirmiştir. İngiltere'de Liberaller ile İşçi Partisi'nin hükümete muhalefet etmeleri hükümeti zor durumda bırakmıştır. Ancak Sovyetlerin İran, Afganistan ve Hindistan'a doğru işgallere girişme tehlikesi karşısında İngiliz emperyalizmi kendisine çeki düzen vermek zorunda kalmıştır. İç sıkıntılar bir kenara atılarak dikkatler İran ve Hindistan'a çevrilmiştir. (Mohdevi, 1381, s. 366).

İran ise bu dönemde iç karışıklığın içerisine sürüklenmiş, Gilan'da Cengeli'nin sosyalist hükümeti ve Tebriz'deki Muhammed Hıyabani'nin isyanı önemli bir gaile olarak ortaya çıkmıştır. İngiltere, İran'da zayıf da olsa kendi nüfuzundaki mevcut hükümeti istediği için isyancılardan yana olmamıştır (Avery, 1363, s. 417). Hıyabani isyana kalkıştığında etrafında sadece kendi taraftarları, serbest bırakılan siyasi tutuklular, milliyetçi kesimler ve medrese öğrencileri yer almıştır. Tebriz'de İsmail Emir Hizi, Hıyabani'nin isyanına yardım ederek Azerbaycan isminin *Azadistan* olarak değiştirilmesini, Bakü ve Şirvan'ın kendilerine ilhak olmalarını teklif etmiştir. Hıyabani de yazışmalarda Azadistan tabirini kullanarak devlet olma unsurlarının tanınmasına gayret göstermiştir. Hıyabani'nin Sovyetler iş birliği teklifi Ahmed Kesrevi ve Demokratlar tarafından tepkiyle karşılanmış, bu tepkiden istifade eden İngilizler, gazetelerde Hıyabani aleyhtarı yayınları desteklemişlerdir (Şemim, 1379, s. 632-633).

Sovyetlerin Hiye-bani ve Cengeli isyanlarındaki rollerini İran'daki menfaatleri için tehlikeli gören İngiltere, Sovyetler ile Moskova'da diplomatik görüşmeler yapmıştır. Yapılan görüşmelerden sonra Bolşeviklerin İran'da İngiltere aleyhine propaganda yapmaması ve İran'ın bağımsızlığının tanınması kabul edilmiştir. İngiltere ise Rusya'da ihtilal karşıtı unsurlara yardım etmemeyi ve kuvvetlerini Asya'dan çekmeyi kabul etmiştir. Neticede İran ile ilgili görüşmeler yerine, İngiltere'nin Sovyetleri istediği çizgiye çekme üzerine görüşmeler yapılmıştır (Mohdevi, 1381, s. 366).

Hükümet Darbesi

İngiltere, Pirniya hükümetinin Sovyetler Birliği ile irtibat kurmasını kendi menfaatlerine aykırı görmüş ve İran'ı borç para verme meselesi ile tehdit etmiştir. Halbuki bu zamana kadar iki devlet arasında yapılan anlaşmalarda sürekli İran'a vaadedilen borç para hiçbir zaman verilmemiştir. Bu görüşmelerde aynı siyaset uygulanmış, Bank-ı Şahinşahi'nin üç ay içerisinde borç parayı kredi şeklinde yapacağını söylenmiştir. Bu şartların kabulü ise 1919 İran-İngiltere Anlaşması'nın İran meclisi tarafından onaylanmasına bağlanmıştır (İttihadiye, 1375, s. 69-70). Bunları yerine getiremeyen Pirniya hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Ahmed Şah, bu defa askeri kesimden Fethullah Ekber'e hükümeti kurma görevini vermiştir (Süleymani, 1379, s. 80). Muhammed Taki Bahar, bu hükümeti hülle ıstılahı içerisinde değerlendirmiş ve darbenin hazırlık devresi olarak görmüştür (Bahar, 1387, s. 28-29). İngiltere, Tahran elçisi Normann'ın da gayretiyle iktidara getirdiği Fethullah Ekber'i, kendilerinin İran'dan çekilmesinden sonra bir diktatör olarak kalmasını istemiştir. Ancak bu proje tutmayınca alternatif çareler aranmıştır (İttihadiye, 1375, s. 69). Taki Bahar'a göre Rad gazetesi müdürü Ziyaeddin Tabatabai, İngiltere menşeli diktatörlük fikrini desteklemiştir (Bahar, 1387, s. 201-210). İngiltere, çok geçmeden İran tarihinde *Üçüncü Hut* ismiyle geçen askeri darbeyi yaparak Fethullah Ekber hükümetini görevden uzaklaştırmıştır. Bu darbe, Hemedan'da Kazak Birliği komutanı olarak görev yapan Rıza Han Mirpençe (Şemim, 1379, s. 642), Seyyid Hasan Müderris ve milliyetçi kadrolar tarafından olumlu karşılanmıştır (Devletabadi, 1331, s. 220). 1921'deki darbeye yardımcı olan Rıza Han Mirpençe ve Seyyid Ziyaeddin, Tahran'a girip askeri hükümeti kurmuşlardır (Mostevfi, 1371, s. 202-208).

Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin'in kurduğu hükümetin beklenmedik bir şekilde Sovyetlerle yirmi altı maddelik bir anlaşma için müzakereleri başlatmaları İngiltere'yi yeni diplomatik arayışlara sevk etmiştir (Mostevfi, 1371, s. 224). İngiltere, İran'daki vatandaşlarının Bank-ı Şahinşahi şubelerinde bulunan paralarını çektikten sonra ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Bu gelişmeden endişelenen Ahmed Şah, 1919 İran-İngiltere Anlaşması'nı yeni oluşturulan IV. Meclis'ten geçirtmeye çalışmıştır. Ancak Tebriz seçimlerinde on bir adayın vazgeçmesi durumu güçleştirmiştir. Meclis üyelerinden otuz dokuz kişi de anlaşmaya karşı olduklarını Ra'd gazetesi aracılığıyla ilan etmişlerdir (Aştiyanizade, 1370, s. 104). Bu gelişmeler yaşandığı sırada askeri hükümetin anlaşmanın kaldırıldığına dair bir mektubu Tahran'daki İngiliz elçiliğine vermesi ve akabinde verilen cevapta, anlaşmanın İngiltere tarafından da kaldırıldığına söylenmesi şaşkınlıkla karşılanmıştır. İngiltere, bu kararı ile İran'a doğru sarkan Sovyet tehlikesini azaltmak istemiştir (Şemim, 1379, s. 644). Çünkü Sovyetler Birliği, İran'daki İngiliz emperyalizmini zayıflatmak ve bölgedeki Müslüman halkın desteğini almak istiyordu. Sovyetler Birliği, bunun 1920'de *Kongre-i Milliye-i Sitemdide-i Şark (Doğu Mazlumları Milli Kongresi)* kongresini toplamış, toplantıya Rusya'daki Müslümanlar, Anadolu, İran, Afganistan, Hindistan ve Çin temsilcilerinden oluşan 2.000 kişinin katılımını sağlamıştır (Avery, 1363, s. 432).

İngiltere destekli askeri darbe hükümetinin başbakanı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ve Rıza Han Mirpençe (Rıza Şah), bir hafta boyunca hiçbir bakanlığa atama yapmadan bütün işleri ellerinde tutmuşlardır. İhtilali haklı göstermek için halktan ve devlet görevlilerinden bir kısmı tutuklanmış, gazeteler kapatıldıktan sonra devlet daireleri tatil edilmiştir. Kendilerine

muhafif insanların bir araya gelerek toplanmalarını yasaklamışlardır (Devletabadi, 1331, s. 225).

Sovyetlerle Fethullah Ekber döneminde başlatılmış olan görüşmeler İngiltere'nin tepkisine rağmen bir anlaşmayla neticelenmiştir. 1921'de İran'ın içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi olumsuzluklara rağmen böyle bir anlaşmanın yapılması bazı çevrelerce başarı telakki edilmiştir (Avery, 1363, s. 470). Bu anlaşmayı Londra'ya bildiren Daily Herald Gazetesi muhabiri, Sovyet diplomat Kara Han ile görüştüğünü ve bu devletin İran'ın bağımsızlığını tanıdığını bildirmiştir (Devletabadi, 1331, s. 242). Anlaşmanın imzalandığı günlerde İran topraklarındaki İngiliz askeri garnizonları faaliyetlerini devam ettiriyordu (Mohdevi, 1381, s. 368). 1921'de İran ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmaya göre İran'ın Çarlık döneminde Ruslara verdiği imtiyazların iptal edilmiştir. Ayrıca İran'a yönelik Rus saldırılarının durdurulması, İran'ın ödemesi gereken savaş tazminatından vazgeçilmesi, İran demiryolu ve şose yollarının Ruslar tarafından yapılması ve gümrük idarelerinin İran'a bırakılması Kabul edilmiştir. İran'daki Bank-ı İstikrazi'ye müdahale edilmemesi ve telgraf hatları imtiyazlarının geçersiz sayılması önemli bir gelişme olmuştur. Aşurâde ve Esterabad'daki adaların İran'a verilmesi ise Hazar Denizi'ne olan çıkışı sağlamıştır (Mohdevi, 1381, s. 370). İran, iptal edilen imtiyazları üçüncü bir ülkeye vermemeyi, Beyaz Rusların İran'da askeri üs kurmaya müsaade etmeyeceğini ve üçüncü bir devletin İran toprağını kullanarak tehdit oluşturmaya izin vermemeyi kabul etmiştir. İran, anlaşmaya uyulmadığı takdirde Rus ordusunun İran'a girmesini kabul etmiştir. İran, anlaşmadan sonra Çarlık döneminde tayin edilmiş olan elçiyi ülkeden ihraç etmiş ve Theodore Rothstein'i Sovyet elçisi olarak kabul etmiştir (Karadeniz, 2013, s. 296-300).

İngiltere, Sovyet Birliği hamlesine karşı desteklediği işbaşına getirdiği hükümetin başbakanı Seyyid Ziyaeddin'in elini rahatlatmak ve halka farklı görünmek için diplomatik manevralara başvurmuştur. Seyyid Ziyaeddin, çok geçmeden bir demeç vererek kendilerinden önce İngiltere ile yapılmış olan anlaşmaların kaldırıldığını ilan etmiştir. İngiliz askerlerinin İran'ı tahliye süreci başlatılmıştır. Güneyde İngiltere himayesinde kurulan polis teşkilatı da kaldırılmıştır. Rus askerlerinin Enzeli ve Gilan'dan çekilmesiyle buradaki sosyalist hükümet sona ermiştir. (Mohdevi, 1381, s. 371). Ancak Ahmed Şah, Ziyaeddin'in kendisini tahttan indirerek yerine Muhammed Hasan Mirza'yı getireceği şaiyası üzerine Kazak subayı Rıza Han'a yaklaşmıştır. Şah'ın bu hareketi Ziyaeddin ile arasını açmıştır (Şemim, 1379, s. 652). Rıza Han'ı makam düşkününü bir muhteris olarak düşünen Ziyaeddin, onun yetkilerini kısırak halk nezdinde itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Ancak İngiltere'nin İran'da başlattığı sürecin sonunda askeri diktatör olarak düşünülen Rıza Han Mirpençe himaye edilmiş, Seyyid Ziyaeddin ise 1921'de başbakanlıktan alınmış, yerine Ahmed Kavam hükümeti kurulmuştur (Meşkur, 1366, s. 381).

Ziyaeddin hükümetinin sükûtundan on gün sonra zindandan çıkarılarak başbakan yapılan Ahmed Kavam, bir önceki hükümette yer alan Rıza Han Mirpençe'ye görev vermiş ve Savaş Bakanlığı'na getirmiştir. Hükümet programında, halkın refahının sağlanmasına ve çiftçilerin durumunun düzeltilmesine önem verilmiştir. Programın devamında, 1921'de Sovyetler Birliği ile imzalanan anlaşma ile İran'ın mülkiyetine geçen Bank-ı İstikrazi'nin kapatılması, madenlerin işletilmesi, alınan borçların iktisadi sahada kullanılması, hazineye yapılan karşılıksız harcamaların önlenmesi, askeri birliklerin ıslahı, kültürel faaliyetlerin arttırılması, adliyenin ıslahı, kapitülasyonların kaldırılması ve ülkedeki sağlık merkezlerinin arttırılması gibi konular da yer almıştır. Hükümet programı IV. Meclis'ten güvenoyu almıştır (Şemim, 1379, s. 654). Ancak Küçük Han Cengeli ve Horasan'da Muhammed Taki Pesiyân'ın hükümete karşı olan muhalefetlerinin devam etmesi, yeni hükümetin önünde önemli bir mesele olarak durmuştur (Karadeniz, 2013, s. 301-304).

Mirza Küçük Han Cengeli, I. Dünya Harbi sırasında Gilan'da bir hükümet kurduktan sonra Dr. Haşmet Takani, Hacı Ahmed Kesmai ve Sultan Davud Han gibi jandarma subaylarının yardımı ve Almanların teşvikiyle harekete geçmişti. Cengeli, isyanın hedeflerini zamanla ülkedeki bütün yabancı güçlere karşı mücadeleye teşmil edince durum değişmiş, kuzeyde Sovyet tehlikesini menfaatlerine bir tehlike olarak gören İngiltere, isyana yardım etmeye başlamıştır. İran'ın kuzeyindeki İngiliz kuvvetleri komutanı Dunsterville, 1919 ve 1920'de isyanını genişleten Cengeli'yi idealist, şerefli ve gerçek bir vatansaver olarak gördüğünü söyleyerek teşvik etmiştir. Ancak Cengeli, İngiltere'nin bütün teşviklerine rağmen Kazak birliklerine karşı koyması başarısızlıkla sonuçlanmış ve ormanlık bölgeye kaçmak zorunda kalmıştır (Mostevfi, 1371, s. 276).

Ahmed Kavam hükümeti, isyanı bastırmak için Mazenderan'daki kuvvetlerle harekete geçmiş ve isyanın elebaşlarından İhsanullah Han'ı yenilgiye uğratarak Bakü'ye kaçmak zorunda bırakmıştır (Devletabadi, 1331, s. 242). İsyancıardan Halu Kurban ve Haydar Amuoğlu'nun kuvvetlerinden bir kısmı Cengeli'den ayrılırken, bir kısmı da hükümet güçleri tarafından öldürülmüştür. Gilan'da isyanın bastırılması için Rıza Han görevlendirilmiş ise de yapılan çarpışmalarda başarılı olamamış ve 1921'e kadar devam etmiştir (Devletabadi, 1331, s. 251). Küçük Han Cengeli'nin Sovyetlere sığınma ihtimali üzerine bu ülke ile temasa geçilmiş ve sonunda Cengeli'nin merkezi hükümete teslim edileceği üzerinde mutabakat sağlanmıştır. Ancak Sovyetler bu taahhüdü yerine getirmemiş, topraklarına kabul ettiği bu isyancıyı ileride İran'a karşı bir koz olarak kullanmak istemiştir. Ancak Cengeli, samimi olduğu bir Alman dostu ile 1921'de gittiği Taleş ve Halhal civarında soğuktan donarak ölmüştür (Avery, 1363, s. 410).

Horasan'daki Muhammed Taki Pesiyân'ın merkezi hükümete karşı çıkarttığı isyan devam etmiştir. Seyyid Ziyaeddin tarafından Horasan Jandarma Birliği'nin başına getirilen Pesiyân, Ahmed Kavam tarafından görevden alınmış ve Tahran'a getirilmişti. Pesiyân, görev değişikliğini kabul etmeyerek isyan etmişti. Pesiyân isyanı, bünyesinde barındırdığı düzenli ve silahlı adamlar sebebiyle Cengeli'nin isyanından farklı olmuş, mevcut hükümeti sistemli bir şekilde zorlamıştır. Pesiyân, Horasan'da görevi sırasında halkın teveccühünü kazandığından kendi yerine tayin edilen Mirza Sadra'dan daha itibarlı olmuştur. Hakkında soruşturma yapmak için kurulan altı kişilik komisyonun göreve iade edilmesi kararına rağmen şah tarafından kabul edilmemiştir (Şemim, 1379, s. 658-659).

Muhammed Taki Pesiyân, görev yaptığı Horasan'da jandarma bütçesinde kesintiye gidilmemesini, askeri terfilerin ihtilal hükümeti dönemindeki gibi olmasını ve kendisinin iki yıllığına Avrupa'ya gönderilmesini şahtan istemiştir. Ahmed Şah, görevinde kalabileceğini bildirmişse de o yerinde durmayarak Meşhed'e gitmiştir. Ahmed Kavam, bu hareketi halletmek için Samsamü's-saltana'yı görevlendirerek görüşmeleri başlatmıştır (Şemim, 1379, s. 660-661). Ancak görüşmelerden bir netice alınamayınca Pesiyân'ın bir asi olduğu bölgedeki halk, mahalli beyler ve eşrafa anlatılarak yardım etmemeleri istenmiştir. Silahsız teslim olması halinde Avrupa'ya gidebileceği söylenmişse de kabul etmemiştir. İsyanın başlamasından sonra İngiltere'nin Meşhed konsolosu ile ilişkileri bozulmuştur (Devletabadi, 1331, s. 334). Hükümet isyanı bastırmak için harekete geçerek Pesiyân'ın Kuçan Kürtleri ile çarpışması için ortamı hazırlamış ve meydana gelen çarpışmada öldürülmüştür (Şemim, 1379, s. 662).

İran hükümetinin iç isyanlarla uğraştığı sırada Amerikan petrol şirketleri de kuzeydeki petroler için harekete geçmiş ve anlaşmalarla imtiyazlar almışlardır. Hükümetin Amerika'nın *Standart Oil* şirketi ile 1921'de yapmış olduğu ve Azerbaycan, Horasan, Gilan, Esterabad ve Mazenderan'da petrol çıkarma ile alakalı beş maddelik anlaşma, iç ve dış basında yankı yapmış, bunu çıkarlarına aykırı bulan Rusya ve İngiltere'yi telaşlandırmıştır. Sovyetler, daha önce Khostcharia'ya verilen kuzey petrolerini imtiyazının iptal edilemeyeceğini ve başkalarına

verilemeyeceğini iddia etmiştir. İngiltere ise Khostcharia imtiyazının daha önce iki devlet arasında akdedilen protokol gereği İran-İngiltere ortaklı petrol şirketi *Anglo Persian Oil Company*'ye verildiğini, bu anlaşmaya uygun davranmayan İran hükümetinin kuzey petrol havzasını başka şirketlere veremeyeceğini iddia etmiştir (Azizi, 1330, s. 106).

İran, İngiltere'ye verdiği cevapta, Khostcharia imtiyazının meclis tarafından kabul edilmediğini ve dolayısıyla resmiyet kazanmadığını, İngiltere'nin resmi olmayan bir imtiyazı satın alamayacağını bildirmiştir. İngiltere ve Sovyetlerin imtiyaza itirazlarının duyulmasından sonra meclis ve gazeteler yoluyla tepki gösterilmeye başlanmış, mecliste en fazla üyeye sahip Demokrat Parti bunu kullanarak halkın yabancı müdahalesine olan tepkisini desteklemiştir. İngiltere, anlaşmadan bir netice elde edemeyince siyaset değişikliğine gitmiş ve kuzey petrolü için Standart Oil'in yetkilileriyle Amerika'da görüşmelere oturmuştur. 1921'deki görüşmelerde İngiliz diplomasisinin kurnazlığı yine kendisini göstermiş, Amerika petrol şirketi yetkilileri yapılan görüşmelerde, imtiyaza dahil edilen bölgelerde İngiltere'nin maden arayabileceği kabul edilmiştir (Mostevfi, 1371, s. 399).

İngiltere, masada şirket yetkilileri ve siyasetçileri ikna ettikten sonra petrol şirketine ortak olmayı başarmıştır. İran, her ne kadar bu anlaşmaya karşı çıkmış ve İngiltere petrol şirketinin kuzey petrolerine müdahale etmemesini istemişse de Amerika'nın takip ettiği *Kapıları Açma* iktisadi siyasetine kurban gitmiştir (Şemim, 1379, s. 665-666). Ancak bu anlaşma, İran Meclisi tarafından iktisadi bağımsızlığın elden çıktığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Amerika'nın Morgan Bankası aracılığıyla imtiyazlara karşılık vermeyi taahhüt ettiği borç paradan vazgeçilerek imtiyazın birinci maddesine göre kuzey petrolüyle ilgili verilen imtiyazın, ancak meclisin tasvibiyle geçerli olabileceği söylenmiştir. *Standard Oil*'in aldığı imtiyazın başka bir şirket veya şahsa verilemeyeceği ve meclisin kararının esas alınacağı şirkete bildirilmiştir. İran meclisinin bu tavrı, Amerika'daki petrol şirketleri arasında rekabete sebep olmuştur (Mostevfi, 1371, s. 399).

Sinclair Oil Company, 1922'de İran'a bir temsilci göndererek kuzey petroleri için hükümetle görüşmelere başlayınca, Standard Oil'in temsilcileri aldıkları imtiyazı kaybetmemek için bu şirket ile rekabete girişmişlerdir. İki şirket arasındaki rekabette Sovyet elçiliği ve gazeteleri de kullanılmıştır. Sinclair Oil, petrol arama imtiyazını almak için Sovyetlerle görüşmelerde Harding'i devreye sokarak Amerika'nın Sovyet rejimini tanımasını, Rusya'nın da İran'ın kuzey petroleri için Sinclair'e yardım etmesini istemiştir. Fakat bu sırada Harding ölmüş, şirketin sahibi Sinclair de sahte muamelelerden dolayı hapsedilmiştir. Rusya, bu yüzden Sinclair ile yaptığı anlaşmayı feshetmiştir (Avery, 1363, s. 495).

İran petroleri için yabancı şirketler arasında rekabetin devam ettiği bu dönemde kabinedeki Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipah)'nin muhalifleri, iktisadi ve mali bunalımı sebep göstererek seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Ahmed Kavam hükümeti devletin içinde bulunduğu mali bunalımı aşmak için borç para aramaya koyulmuştur. Neticede mecliste kabul edilen kanun ile kuzey petrol imtiyazının verilmesi karşılığında Amerika'dan 10.000.000 dolar borç alınması ve petrol havzasının Gilan, Mazenderan ve Gürgan ile sınırlı tutulması kabul edilmiştir. 1923'te Sinclair temsilcisi ile yapılan görüşmede Horasan, Azerbaycan, Mazenderan ve Gürgan bölgelerinde petrol arama imtiyazı bu şirkete verilmiştir (Şemim, 1379, s. 668). Aynı yıl Amerika'nın Tahran konsolosu Robert Whitney İmberi'nin öldürülmesi İran'ı zor durumda bırakmıştır (Devletabadi, 1331, s. 252). İran, Amerika'dan aldığı borç paranın 40.000 dolarını konsolosun mirası, 110.000 dolarını ise cenaze masrafı olarak geri ödemiştir. İmberi'nin İngiliz veya Amerikalı sermayedarlar tarafından öldürüldüğünün iddia edilmesi durumu iyice karmaşık hale getirmiştir (Şemim, 1379, s. 669).

İran'ın yarı sömürge durumuna düşürüldüğü bu dönemde Avrupa seyahatinde ısrar eden Ahmed Şah, Ahmed Kavam hükümeti tarafından engellenmeye çalışılıyordu. Ancak

seyahate karşı olan bu muhalefet hükümetin düşmesine sebep olmuş ve yerine kurulan Mirza Hasan Han Pirniya hükümeti şahı seyahate çıkartma kararı almıştır. Şah'ın seyahate çıkacağı sırada Savaş Bakanı Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipah)'nin karşı çıkması ve sert muhalefeti yüzünden bu hükümet de istifa etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra başlayan hükümet bunalımları ve şahın Avrupa'ya gönderilmesi ısrarı Kaçar Hanedanı'nın inkırazına sebep olmuştur (Bahar, 1387, s. 201-202). Halbuki Ahmed Kavam hükümeti, bu dönemdeki en çalışkan hükümet olarak kabul edilmiştir. Ahmed Kavam hükümeti, kuzeydeki petroleri Amerikalı şirketlere vermemek için meclisten kanun çıkartmış, Afganistan ve Çin ile anlaşmalar yapmıştır. Başbakan Ahmed Kavam'ın bu gayretlerine sosyalist gruplar ve Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipah) sürekli muhalefet ederek engellemek istemiştir (Avery, 1363, s. 509).

Ahmed Şah'ın 1921'de Avrupa seyahatine çıkmasını bir fırsat olarak gören Savaş Bakanı Rıza Han Mirpençe, devlet işlerine müdahale ederek kontrolü eline geçirmiştir. Kendisine karşı oluşan muhalefeti güç kullanarak bastırmış, kabinedeki görevinin dışında bir diktatör gibi davranmıştır. Bu sırada Tahran'ın bir mahallesinde meydana gelen Yahudi ve Müslüman anlaşmazlığının gerginliğe dönüşmesi, Rıza Han için bahane olmuş, beklenen askeri baskıyı arttırarak halkı kendi uygulamalarına tabi olmaya mecbur tutmuştur (Bayat, 1370, s. 319).

Rıza Han Mirpençe, Ahmed Şah'ın Avrupa'da bulunduğu 1922'de hükümet aleyhinde yapılan gösterileri sürekli tahrik etmiştir. Şah'ın seyahate çıkarken saltanat mücevherlerini yanında götürdüğünü sürekli gündeme getirmiş ve hükümeti istifaya çağırmıştır. Neticede hükümetin istifası bir telgrafla Avrupa'da bulunan şaha bildirilmiştir. Hükümetin istifasından sonra bütün yetkileri ele geçiren Rıza Han, bakanlıklara atamalar yapmıştır (Bahar, 1387, s. 212). Bundan sonra Kaçar Hanedanı'na olan muhalefeti yerli gazeteler yoluyla dile getirmeye başlamış, hanedanın yerine kendisinin yetkili olacağı bir cumhuriyet rejiminin getirileceğini söylemiştir. 1923'te *Morning Post* gazetesinde yayınlanan bir haberde, Sovyetlerin Berlin elçisi Radek'in, Dışişleri Bakanı Thitcher'in'e gönderdiği telgrafta, İran'da cumhuriyetin kurulacağı ve şahın tahttan uzaklaştırılacağı şayiasının çıktığını bildirmiştir. Rıza Han, bu türden haberlerin yaygınlaştığı sırada ikinci hükümetini kurmuş ve şehirlerde yükselen cumhuriyet taraftarı gösterileri izlemeye başlamıştır. İngiliz Lordlar Kamarası'nda konuşan Curzon, İran'ın içinde bulunduğu siyasi karışıklığı ve yaşanan süreci vekillere anlatarak kendi lehlerine bir sonuç beklediğini söylemiştir (Devletabadi, 1331, s. 306).

Rıza Han Mirpençe, İngiltere'nin desteği ile devletin bütün işlerini uhdesine almak için meclisten tam yetki istemiştir (Mekki, 1361, s. 195). Buna gerekçe olarak da Huzistan ve Gürgan'da devam etmekte olan isyanları ve şahın devlet işlerine müdahalesini göstermiştir. V. Meclis, muhalefetin bütün itiraz ve çabalarına rağmen yetkiyi vermiştir. Ahmed Şah'ın yerine vekâlet eden veliahdın hiçbir tasarrufu kalmayınca o da Avrupa'ya gitmiş, şahın da İran'a dönmesi tartışılmaya başlanmıştır (Şemim, 1379, s. 679). Bu sırada Rıza Han'ın teşvikleriyle şaha karşı gittikçe artan gösteriler ve gazetelere verilen demeçler, 1925'te meclisin şahı tahttan indirmesiyle neticelenmiştir. V. Meclis'te alınan bir karar ile şahın bütün yetkileri *Meclis-i Müessesan*'a devredilmiştir. Ayrıca alınan başka bir kararda ise Rıza Han'ın geçici hükümeti kurabileceği ilan edilmiştir (Avery, 1363, s. 509).

Muhammed Rıza Aştiyanizade, yazdığı hatıratında darbe dönemini yaşayan Reşidiyan ile Tahran'ın İstanbul Caddesi'ndeki çayhanede sürekli bir araya geldiklerini ve Reşidiyan'ın darbe dönemini kendisine anlattığını kaydetmiştir. Reşidiyan, Hindistan'da yaşayan Zerdüşt Ardeşir'in Aynülmülk'ün yanına geldiğini, Şii olmayan Zerdüşt bir kazak subayı bulunmasını istediğini ve Aynülmülk'ün Rıza Han'ı Ardeşir'e tavsiye ettiğini kaydetmiştir. Reşidiyan, Ardeşir'in Rıza Han'ı yanına alarak İngiliz görevli ve konsoloslardan Godfrey Thomas

Haward, Vesmayes ve Gardner'e tanıtılarak darbenin Rıza Han ile yapılacağını söylemiştir (Aştiyanizade, 1307, s. 107-112).

Aştiyanizade, Reşidiyan'ın kendisine anlattıklarının devamında, Lisanülmülk ile İngiliz konsolos Haward'ın baş başa konuştuklarını, konuşmalarından sonra Lisanülmülk ile Rıza Han'a geldiklerini ve onun da İngiliz elçinin ne emrettiğini sorduğunu kaydetmiştir (Vezzaret-i Umur-ı Hariciye, 1365, s. 174). İngilizlerin kendisine bahsedeceği İran tahtının gecikmesinde Lisanülmülk'ü suçlayan Rıza Han, daha sonra onu darp ettirerek işine son vermiş ve işsiz bir halde hastalıktan ölümüne sebep olmuştur. İngiliz elçi Haward ise daha sonra hatıralarında Rıza Şah'dan bahsederken, Hollanda elçiliğinin o sıralarda şehzade Zilelüssultan'a mücevher işlemeli bir at eyerini hediye ettiğini, hediyeenin o gece Kazakhane'de tutulduğu sırada burada görevli olan Rıza Han'ın atın eyeri üzerindeki mücevherleri sökerek çaldığını söylemiştir (Aştiyanizade, 1307, s. 112-115).

Sonuç

İran, I. Dünya Savaşı öncesinde her ne kadar tarafsız kalacağını ilan etmişse de toprakları İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmiştir. İngiltere, 1907'de Rusya ile imzaladığı ve İran topraklarının taksimini içeren anlaşmayı bahane ederek savaş öncesinde mali, askeri ve siyasi olarak nüfuzuna aldığı İran'ı güneyden işgal etmiştir. Rusya ise aynı anlaşmaya dayanarak kuzeydeki işgallerini devam ettirmiştir. İngiltere, savaş sırasında petrol bölgelerine ve Fars Körfezi'ne Rusya'nın yaklaşmaması için bütün diplomatik manevraları devreye sokmuş, kendisine karşı direnmeye çalışan halkı açlığa mahkûm etmiştir.

Kaçar idaresinin kendi milletinin kaynaklarını muhafaza etmede aciz kalması ve mali açıdan İngiltere'ye bağımlı kalması, savaş sürecini idare eden bu devletin işini kolaylaştırmıştır. Rusya'nın savaş sırasında Bolşevik İhtilali iç karışıklığa sürüklenmesi ve sonrasında kurulan sosyalist rejimin de İran'dan çekilmesiyle meydan İngiltere'ya kalmıştır. Kuzeyde başlangıçta yabancılara karşı, daha sonra ise sosyalist bir karaktere evrilen Cengeli İsyanı iç karışıklığı devam ettirirken, İngiliz petrol şirketleri de sömürdükleri petrolün alanlarını genişletmeye devam etmiştir. 1919 İran-İngiltere Anlaşması ile İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıran İngiltere, kendilerinden sonra menfaat bekçiliği yapacak olan Pehlevileri iktidara getirmiştir. Bu süreçte en büyük desteği de meşrutiyetçilerden bulmuş, kendi halkı ve ülkelerinin menfaatlerini yabancı elçiliklerin kapısında peşkeş çeken bazı devlet ve fikir adamları, kendilerine vaat edilen şahsi menfaatlerine nail olamamışlardır. Rıza Han Mipençe (Rıza Han Pehlevi), en sadık kişi olarak Ardeşir'in tavsiyesi ile Iron Side tarafından keşfedilmiş, yirmi altı yaşına kadar okuma-yazma bilmeyen bu Kazak askeri İran tahtına getirilmiştir.

Kaynakça

- Ademiyet, F. (1363), *Fikr-i demokrasi-i içtimai der nühzet-i meşrutiyet-i İran*, Tahran: Agâh.
- Aştiyani, A. İ. (1378), *Tarih-i İran pes ez İslâm*, Tahran: İntişarat-ı Per.
- Aştiyanizade, M. R. (1370), *Sevabık-ı Rıza Han ve kudta-yı sevvom 1299 (tash. Sehil Ali Mededi)*, *Tarih-i muasır-ı İran III*, Müessese-i mütalaaat ve pejuheşha-yı siyasi.
- Atabeki, T. (2010), *İran ve I. dünya savaşı*, İstanbul: Tarih vakfı yurt yayınları.
- Avery, P. (1363), *Tarih-i muasır-ı İran* (terc. M. Refi Mihrabadî), Tahran: Atai Aşiyane-i Kitab.
- Azizi, M. (1330). *Coğrafya-yı ktisadi*, Tahran: Müessese-i ferhengi medrese-i burhân.
- Bahar, M. T. (1387), *Tarih-i muhtasar-ı ehzâb-ı siyasi -i İran*, Tahran: Zevvar.
- Bayat, K. (1370), *Pervende-i nizami-i Rıza Han Serdar Sipih*, *Tarih-i muasır-ı İran III*, Tahran: Müessese-i mütalaaat ve pejuheşha-yı siyasi.
- Devletabadi, Y. (1331), *Tarih-i muasır ya hayat-ı Yahya IV*, Tahran: İntişarat-ı Atâr.

- Ensari, A. M. (1356), *Zendegâni-i men ve nigâhi-i be tarih-i muasır-ı İran*, Tahran: İntişarat-ı İbn-i Sina.
- Grantosky, E. A. ve Petrofesky, P. (1359), *Tarih-i İran ez zaman-ı bastan ta imrûz* (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran: Mervârid.
- Haas, W. S. (1946), *İran*, Columbia university press.
- İttihadiye, M. (1375). Ahmed Şah Kacar, *Dairetü'l maarif-i buzurg-u İslâmî VII*, Tahran: Merkez-i dairetü'l buzurg-ı İslâmî.
- Karadeniz, Y. (2017). 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran siyasetine etkisi, *Route educational and social science journal*, voluma 4/2, march 2017, s. 222-236.
- Karadeniz, Y. (2020). *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2013). "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 27, Yaz 2013, s. 292-306.
- Kayabalı, İ.-Arslanoğlu, C. (1990), *İran'ın Anadolu'ya uzanan gölgesi*, İstanbul: Set Ofset.
- KazıMZade, F. (1968), *Russia and britain in persia 1864-1914*, Yale university.
- Mansoor-Baht, G. Alishahi, F. K. (2014), The impact of the world war I on Iran's external trade, *Journal of applied enviromental and biological sciences*, 4 (11), s. 186-191.
- Mehdiniya, C. (1377), *Heft bar işgal-ı İran der 23 kurn IV*. Tahran: Panus.
- Mekki, H. (1361), *Tarih-i Bist Sale-i İran*, Tahran: Kaviyan.
- Mekki, H. (1362), *Zendegâni-i siyasi -i sultan Ahmed Şah*, Tahran: Emir-i Kebir.
- Meşkûr, M. C. (1366), *Tarih-i İran-ı zemin*, Tahran: Eşraki.
- Mohdevi, A. H. (1381), *Tarih-i revabıt-ı harici-i İran ez ibtida-yı devran-ı safeviye ta payan-ı ceng-i cihani-i dovzum*, Tahran: Emir-i Kebir.
- Mostevfi, A. (1371), *Şerh-i zendegani-i men ya tarih-i içtimai ve idari devre-i kacariye III*, Tahran: Zevar.
- Müverihüddeve, S. (1394), *İran der Ceng-i Buzûrg*, Tahran: Pejvak-ı Keyvan.
- Olson, W. J. (1270), Çegunegi-yi tekvin-i karardad-ı 1919 İngiliz ve İran, *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran: Müessese-i Mütalaaat ve Pejuheşha-yı Siyasi.
- Pordeli, M. R., Abavysany, M., Mollashahi, M., Sanchooli, D. A. (2017). A Study of the Causes of Famine in Iran during World War I, *Review of European Studies*, Vol. 9, No. 2; 2017, s. 298.
- Rahimi, A. (1985), *Tarihü'l hareketü'l İslamiye fi'l-Irak*, Beyrut.
- Rahmani, A. (1384), *Alman, menafi-i milli ve emniyet-i cumhuri-i İslami-i İran I*, Tahran: Müessese-i Ferheng-i Mütataalat.
- Rızai, A. (1363), *Tarih-i deh hezâr sale-i İran IV*, Tahran: İkbâl.
- Ruzname-i Haver*. Sal-ı Nohustin, Şomare: 19, 4 Rebiü'l-evvel 1333 Hicri Kameri, s. 2.
- Safai, İ. (1352), *Bergha-yı tarihî*, Tahran: Ruzigâr.
- Salihi, N. (1385), *Zeminehayı Şiklgiri-yi hizb-i demokrat der meclis-i d-uvvum*, *Tarihpejuhan*, Şomare: 7, s. 109-129.
- Semi, M. (1375), Ahmed Şah Kacar, *Dairetü'l-Maarif VII*, Tahran: Merkez-i Dairetü'l Buzurg-ı İslâmî.
- Sipihir, A. A. (1399), *İran Der Ceng-i Bozurg (1914-1918)*, Tahran: Behzad.
- Süleymani, K. (1379), *Elkab-ı rical-ı devre-i kacariye*, Tahran: Neşereni.
- Sykes, P. (1330), *Sefername* (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran: Efsûn.
- Şemim, A. A. (1379), *İran der devre-i saltanat-ı kacar*, Tahran: Behzad.
- Tahiri, E. K. (1356), *Tarih-i revabıt-ı bazarganî ve siyasî-yi İran ve İngiliz II*, Tahran: İkbâl.
- Takizade, H. (1390), *Zendegi-i tufâni*, Tahran: İntişarat-ı Tus.